

Gustaf Rosenhanes *Republica glacialis*.

Ett stycke svensk etnografi från vår stormaktstid.

Af

Otto von Friesen.

Gustaf Rosenhane är i vår svenska odlings historia mest bekant såsom skald. Det var han som under pseudonymen Skogekiär Bärbo 1658 utgaf *Thet swenska språketz klagemål* och 1680 och 1682 två diktsamlingar, resp. *Wenerid* och *Fyratijo små Wijisor*, hvilka författats 30 år tidigare och sålunda vid sidan af *Stjärnhjälms* diktning representera genombrottet i vår skaldekonst af den nyare tidens form och innehåll. Hans yrke var juristens och domarens, och han tillhörde en förnäm familj, som på Kristinas tid nådde friherrligt stånd, och hvars medlemmar merendels ägnade sig åt ämbetsmannens, mera sällan åt krigarens värf.

Ätten Rosenhane härstammade från Södermanland, och här var Gustaf född på fädernegården Torp i Husby-Oppunda socken omkring 2 mil nnv från Nyköping. Själf kom han emellertid sedermera att öfvertaga ett annat af ättens gods, nämligen Haneberg i Näshulta socken af Österrekarnes härad i västra delen af landskapet.

Det framgår redan af Gustaf Rosenhanes vittra skrifter, att han i hög grad intresserat sig för och studerat sin hembygds natur, folk och odling. En direkt frukt af detta intresse ha vi i en liten skrift af hans hand: *Republica glacialis Sthmiæ Typis Nicolai Wankijf S. R. Typogr. 1681*. Boken omfattar 52 sidor i litet duodesformat, är författad på latin och tillhör bokvärldens största sällsyntheter. Dess ändamål framgår af det korta förordet, hvilket i öfversättning lyder: »Till de landtliga nöjena räknas fisket, och det är af betydelse

för landtmän att lära känna, i hvilken ordning, på hvad sätt och i öfverensstämmelse med hvilka lagbestämmelser fisket bör bedrivas. I skolen sålunda, mina läsare, i den redogörelse jag härmed lämnar Eder finna såväl nöje som nytta. Särskildt har jag utarbetat den därför, att hvarken I eller eftervärlden mån sväfva i okunnighet om den arbetsamhet och den rättrådighet som utvecklas af landtfolket och särskildt dem som bebo Näsulta socken i Österrekarnes härad af Södermanland.» Förordet är dateradt Stockholm 1650.

Att Gustaf Rosenhane verkligen är författaren till *Respublica glacialis* har icke alltid varit känt. På titelbladet finnes intet författarnamn, men författarens initialer äro angifna under det nyss återgifna förordet (: G. R.), och af det rekommendationsbref Joh. Loccenius gifvit författaren framgår att denne varit friherre. Det sistnämnda var allt, som J. Cph. Martini, som — såsom strax närmare skall vidröras — 1763 på nytt utgaf arbetet, då visste om författaren. Under 1700-talet har f. ö. rätt allmänt, synes det, ovisshet rådt i detta afseende, trots det samtida till G. Rosenhane som Heysig (Ridderstjerna) i *Scripta Sveo-Gothorum* ange honom som författaren, något som, såsom Warmholtz framhållit, bekräftas däraf, att förordet särskildt nämner vinterfisket i Näsulta sn, där G. Rosenhanes gård Haneberg var belägen. Eljest gissade man under 1700-talet på medlemmar af ätterna Rålamb, Ribbing och Rosenhane. Se närmare E. Meyer, Gustaf Rosenhane, Akad. afh. Ups. 1888 s. 198 f.

Det fiske hvarom här är fråga är notdragning under isen. Detta fiske kunde i regel icke bedrivas af en enskild man. Därtill var redskapen — den stora noten — för dyrbar, antalet af behöfligt manskap för stort, det på hvarje enskild ägare kommande fiskevatt-net för litet, och oftast saknade väl också den enskilde strandägaren den kännedom om fiskens ståndort och sjöbottnens beskaffenhet, som var oundgänglig för goda resultat.

Notens storlek var betingad af vattnets djup, och då detta i en stor del af det kuperade Mellansveriges sjöar är relativt betydligt, måste noten bli stor och tung. För att upphugga vakar i isen och draga denna not kräfdes ett betydligt antal arbetare, ofta 40 à 50. Det är klart att en dylik apparat icke kunde betala sig, därest man

icke hade att tillgå större fiskevatten än hvad som i regel kom på en enskild jordägares lott. På ett genialt sätt hade man — såsom Rosenhane skildrar för oss — vetat att lösa såväl den ekonomiska som den sociala sidan af detta problem. Fiskevattensägaren, notleverantören eller -leverantörerna och de i fisket deltagande arbetarna fingo sina respektive prestationer ersatta genom bestämda andelar i den för hvar dag gjorda fångsten. Och de med fisket arbetande männen ordnades i ett slags samhälle, en *respublica*, i spetsen för hvilket stod en »konung» och hvars inre angelägenheter sköttes af vissa för ändamålet utsedda ämbetsmän. Bestämda regler för den enskilde medborgarens förhållande i arbetet, till ämbetsmännen och öfriga medborgare funnos, liksom bestämda straff för öfverträdandet af dessa regler.

Häraf kommer titeln på arbetet: *Respublica glacialis*. Med en anmärkningsvärd sakrikedom, klarhet, reda, åskådlighet och liflighet skildrar författaren det märkliga prof på nordgermansk samhällsbyggnadskonst, som här föreligger. Också lofordar vår berömde Uppsalapolyhistor, professor Johannes Loccenius, i ett den 28 febr. 1670 dateradt rekommendationsbref, som af Rosenhane intagits i bokens början efter förordet, de framstående författaregenskaper, som däri komma till synes, och komplimenterar ädlingen för att han ägnar sin lediga tid ej åt flärd, spel och dryckjom, utan åt »humaniorum et politiorum literarum studiis etiam cum sapienti quadam amoenitate conjunctis». Träffande framhäfver här Loccenius den konstnärliga smak som arbetet röjer.

Ämnets intresse och skildringens förtjänster ha redan tidigt tilldragit arbetet uppmärksamhet äfven utanför vårt lands gränser, och 1763 blef det redan då ytterst sällsynta lilla verket omtryckt i Tyskland, i det att det upptogs som n:r 1 i en serie, *Thesaurus dissertationum, quibus Historia, Geographia et Antiquitates illustrantur*, utgifven af J. Cph. Martini i Nürnberg 1763 och följ. år.

Egendomligt nog har detta, lika mycket ur vetenskaplig som ur nationell synpunkt betydelsefulla arbete icke tillvunnit sig något djupare intresse inom Sverige. Det nämnes visserligen i litteraturhistoriska och biografiska arbeten under Gustaf Rosenhanes namn,

men det har hittills aldrig trots originalupplagans stora sällsynthet ånyo utgifvits här hemma, än mindre öfversatts till svenska. Då jag under studiet af Gustaf Rosenhanes vittra alster också kommit att taga närmare kännedom om hans »*Respublica glacialis. Sive De Hyberna Piscatione apud Svecos*», som den fullständiga titeln p. 7 lyder, har jag insett önskvärdheten af att arbetet blefve bekant i vidare kretsar och särskildt bland dem som gjort vår folkliga odling och dennas historia till föremål för sitt intresse och sina studier.

För ändamålet fann jag det lämpligast att utge arbetet i öfversättning och har vid dennas utarbetning sökt att återge originalet så ordagrant som omsorgen om god svensk stil synts mig medgifva. I hvarje fall har jag naturligtvis sökt komma författarens mening så nära som möjligt. Nytt stycke har jag infört betydligt oftare än originalet har det. Inom parentes och med kursiv stil har jag återgifvit de svenska termer och uttryck, som förf. på åtskilliga ställen förklaringsvis infört i den latinska texten.

Vinterstaten eller om vinterfisket hos svenskarna.

Vinterstaten bildas af människor, som bo på landsbygden i samma trakt kring sjöar, floder eller träsk. Den sammanhålles under en viss tid (vintern) af gemensamma lagbestämmelser rörande fisket, gemensamma redskap och mödor. Ledningen af det hela anförtros åt bestämda funktionärer, hvilka utses på årligen återkommande sammankomster.

När alltså vintern närmar sig och sjöar och vattendrag redan blifvit isbelagda, plägar man sammanträda och därvid först och främst öfverlägga om valet af konung, ett namn hvarmed man betecknar den som har högsta ledningen af företaget. Af honom kräfvades för det första att han äger en noggrann kännedom om alla de platser, som äro lämpliga för fisket, så att icke genom hans okunnighet redskapen må skadas af klippor, stockar eller trädaffall; vidare förmågan att för de olika notvarpen på lämpliga ställen utmäta vakar, som befinna sig på riktiga afstånd från hvarandra. Han bör slutligen

vara en rättrådig man, som icke ger den ena parten företräden framför den andra och t. ex. under den förevändningen, att en viss del af sjön är fiskrikare än den andra, där oftare än på andra ställen låter draga noten till fördel för strandägaren, som rätten till den största fisken tillkommer. Den af de i sammanslutningen deltagande, som äger största delen af fiskevattnet, har tillvällat sig rätten att utse konung. Stundom uppstå stridigheter, då två eller flera täfla om att befordra sin skyddsling eller åbo till nämnda värf. För hela staten är det af stor vikt att — såsom redan är framhållet — till konung utses en med fiskevattnen välförtrogen och rättrådig man, men ofta vålla de mäktigare deltagarna hela företaget skada därigenom, att de till konung kora en person, som på ett eller annat sätt är beroende af eller står i tacksamhetsskuld till dem. Endast sällan äro samtliga de män, som sammansluta sig i den här ifrågasvarande fiskestaten (*Nootläge*), män i lika villkor. Ty utom allmoge deltaga äfven adelsmän, militärer och präster. Bönderna komma lätt öfverens såväl på grund af deras anspråkslöshet som på grund af deras inbördes jämställdhet. Däremot pläga mellan de mäktigare medborgarna i vinterstaten ganska många misshälligheter uppstå. Lättare samsas de, om de jämställda medtäflarna äro flera än om de endast äro två, emedan den tredje kan afgöra striden genom att sluta sig till den ena eller andra sidan. Dylika stridigheter äro emellertid särdeles skadliga för fiskestaten, emedan de splittra den i partier. En adelsmans åbor måste med eller mot sin vilja taga hänsyn till hans intressen, särskildt gäller detta, om han själf är borta och gården skötes af en förvaltare, hvilken ju i regeln är mindre bildad och mera benägen för att väcka strid. Ofta händer det, att en part, som vid valet af konung eller eljest ej får sin vilja fram, bryter sig ut ur sammanslutningen till skada för såväl andra parten som sig själf.

När dragnoten sammansys, måste man tillse att den ej blir mindre än vattnets djup kräfver. Vidare måste man sörja för att de, som arbeta med notdragningen, ej äro färre än notens storlek fordrar.

När detta är gjordt, aflägga konungen och öfriga funktionärer försäkringar om att företaget skall af dem ledas opartiskt och utan otillbörligt gynnande af någon enskild. Sedan konung tillsatts, ut-

ses öfriga fasta funktionärer såsom skattmästare, not- och tågdragare, stångkarlar (*råkarlar*) och vakhuggare (*wächciare*). Hvilken uppgift hvar och en af dessa har, och hvad denna uppgift innebär, är det lämpligare att längre fram i detta arbete redogöra för. På somliga håll äro de nämnda tjänsterna ständiga, men innehafvare af dem utses för en dag i sänder eller tills vidare.

Därpå öfvergår man till sammanförande af näten, linorna och öfriga tillbehör. Sedan diskuteras, hvem som skall lämna de förnämsta partierna af redskapen. Förnämligast anses att lämna den mellersta delen af noten (*külen*, fel för *kijlen*), hvilket merendels

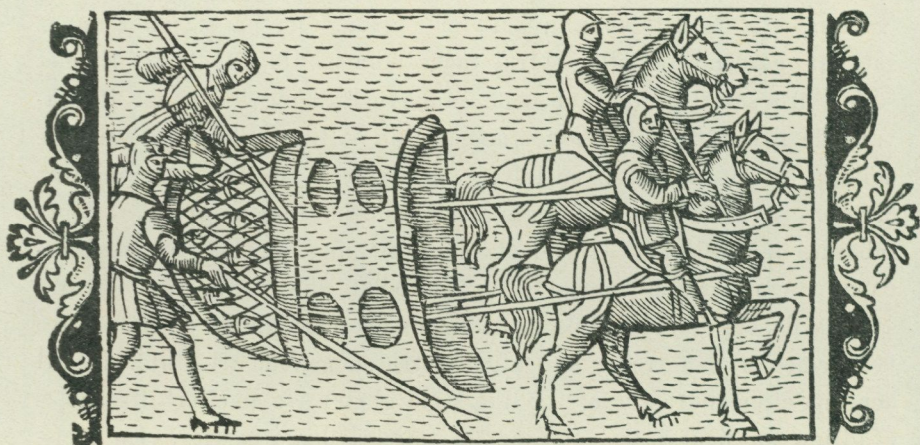

Fig. 1. Notdragning på is.

Ur Olaus Magnus Historia de gentibus septentrionalibus. Rom 1555, p. 712.

är den mest framstående deltagarens företrädesrätt. Därefter kommer levererandet af tågvirke, hvilket anses mera betungande. Slutligen täflar man om, hvem som skall tillskjuta större delen af näten. Ofta händer det, att noten endast med svårighet kan åstadkommas, därför att de mera inflytelserika sinsemellan icke kunna komma öfverens. På somliga ställen brukar en enda lämna hela noten, på andra håll är det flera som göra detta. Ofta är det två, tre eller fyra bönder, som lämna ena hälften, under det att den andra lämnas af en adelsman. Jag vet, att adelsmän icke velat på annat

villkor deltaga i sammanslutningen, än att de fått leverera notkilen, och å andra sidan att bönder (naturligtvis en annan adelsmans underlydande) icke tillåtit adelsmän inträda i förbundet, om de beröfvades denna företrädesrätt. Åbor (arrendatorer) kunna alls icke göra några rättigheter gällande gentemot jordägarna, i det de endast af nåd få, i ersättning för tillskjutna nät och för sitt arbete, dela fångsten med dem. Ty de åtnjuta endast afkastningen af jorden för begränsad tid, hvarom stadgas i Sveriges lag, Jordabalken flock 20 och följande.

Sedan öfverläggningarna afslutats, stridigheterna häfts och samhället konstituerats, utses en dag för levererandet af de för fisket

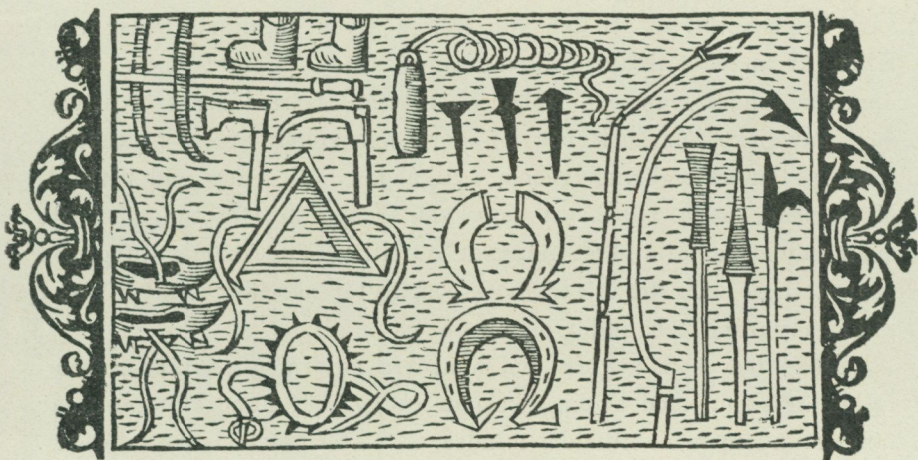

Fig. 2. Redskap för isfiske.
Ur Olaus Magnus p. 711.

nödiga redskapen. Allt synas, hvarpå tjänstemän för fiskets bedrivande tillsättas. Då redskapen synas, plägar mycket kasseras.

När omsider den rätta tiden kommer, sammanfogar man dragnoten, fastgör linorna, flötena och sänkena. Själfva noten bindes af hamptråd, kilen af lintråd. Ty kilen måste förfärdigas af fastare och starkare garn, då ju den har att motstå hela trycket af fisken, då den fångas och uppdrages. Notens armar bestå af nät med gröfre och glesare bindning. Dessa armar äro afsedda att, när de långsamt dragas fram genom vattnet, skrämma och drifva fisken mot

notens midt, och det är först när de börja uppdragas och utrymmet inskränkts, som fisken rusar mot noten och då mot dess innersta del (kilen). Notens storlek beror på deltagarnas antal och vattnets djup. Hvardera armen plägar hopfogas af tio, femton eller tjugu nätlänkar (*Lätter*). Hvarje länk består af tvänne afdelningar (*Slingor*). Hvarje sådan afdelning håller i längd tjugu till trettio eller fyrtio alnar, i djup åtta, tolf eller sexton. Kilen är på det ställe, där den fastgöres vid de båda notarmarna, af samma storlek som de, men aftar i vidd så småningom mot den trånga ändan. Man finner sig understundom i att hål och reovor förekomma på armarna, men kilen får icke vara söndrig: den måste vara hel och tät, så att den kan stänga äfven de minsta fiskar inne. Kilen är mycket lång, omkring tjugu alnar. För att hålla näten upprätta binder man små ribbor eller bitar af trä i deras öfverteln, när man icke har kork, och i undertelnen stenar af en knytnäfves storlek eller så omkring, genom hvilka den hålles nere vid bottnen. Man måste noga tillse, att dessa stenar icke äro för tunga, så att de, utom det de hålla nätet utspändt, därtill göra det onödigt tungt och ohandterligt. En bräda (*Skijsva*), som flyter närmast isen, är fäst i kilens mynning och håller denna öppen.

Den lina, som angöres vid hvardera notarmen, hvilken i framvåden är skodd med krokiga stafvar (*hugge*), är hundrafemtio alnar lång, stundom mer, stundom mindre, allt efter notarnas beskaffenhet. Främre delen af draglinan uppbäres af stänger (*råår*), sexton à tjugu alnar långa. Dessa stänger äro af barkadt och färskt granvirke och ses sålunda lätt i vakarna på isen och äfven genom isen själf, om denna ej är täckt af snö. De kunna med bekvämlighet stötas från vak till vak, tills de i sista vaken båda på en gång uppdragas på isen. De mindre linorna böra vara af hampa; de större förfärdigas ofta af lindbast, ja, stundom af snodda björkgrenar (*Töögh*). Hamplinorna äro i regeln brukbara i två år. Man använder båtshakar för linstängernas framdrifvande och har en sådan längre båtshake (*råkrook*) af trä för deras uppsökande (då de gått på sidan om den vak mot hvilken de riktats). För öfrigt brukar man yxa och isbill, en spetsad och tung stång af järn, för att hugga hål på

isen. När denna genombrutits med billarna, aflägsnas isstyckena ur vaken, för att man desto lättare skall se att utföra det arbete man har under isen.

Sedan jag sålunda beskrifvit noten och dess delar, vill jag kasta en blick på isens natur och olika beskaffenhet. Sjöarna pläga här isbeläggas i november eller december, såsom också Olaus Magnus angifver i bok 20 kap. 16. Om vintern är mild, lägga sig först några vikar och de partier af sjön, som ligga närmast stränderna, och icke sällan bryter denna is åter upp, om tö och regnväder inträda. Ja, stundom kan man få se hela sjön lägga sig tre eller fyra gånger och lika ofta bryta upp, innan en varaktig is bildas. Men å andra sidan inträffar äfven, att den is, som först bildats af kölden, varar hela vintern och, endast en eller annan natt gammal, förmår att bära en människa och sedan till och med dragare. Utom skarp köld bidrar intet i samma grad till isläggningen som att vattnet är lugnt. Allt efter himmelens, luftens och vattnets olika beskaffenhet får isen mycket olika utseende och egenskaper, och dessa äro, till ondt och till godt, af stor betydelse för vår vinterstat. Om hösten är den nybildade isen merendels fast och stark, så att den, om också tunn, likväl är bärkraftigare än vårisen, äfven om denna är tjockare. Den är klar och genomskinlig och bekväm för fiskestatens arbetare; men det uppges, att fiskarna skrämmas af skuggan (af dem som röra sig på isen). Men fisket är då (om hösten) mera gifvande, emedan noten ännu är hel och ny. När kölden någon gång blir något skarp och ihållig, hör man ett ständigt brak och dån i isen, hvilket för öfrigt är det säkraste tecknet på hård köld. — Om vattnet länge varit lugnt, blir isen slät, men hal och det till den grad, att man ej kan gå säkert på den utan att sätta järnbroddar på stöflarna eller träskorna (*Trampor*). Genom att använda dylika broddar, som framställas på olika sätt och efter olika mönster, kan man gå på isen lika säkert som på fasta marken. Men om isen lägger sig under sjögång, blir den olikfärgad och skroflig därigenom, att isen slits sönder i stycken af vinden och dessa åter frysa samman såsom skalden säger:

»isarna slumpvis växa i hop i den strömmande floden».

Och Saxo grammaticus talar om »hafvet som höljts af ett skrofligt istäcke». Det händer vidare stundom att isens yta är ojämn och skroflig, i det att »vätska fryser till smycken» men åter utjämnas genom att vatten flyter ut öfver isen och i sin tur tillfryser. Ibland kommer också vatten att en tid bli stående mellan den ursprungliga isen och den ännu tunna öfverskorpan (*Stöpijs*), men blir så uttorkadt genom strängare köld. Härvid antar isen en blekare färg. Detta bestyrkes af Plinius som säger: »all vätska minskas genom frysning».

Det inträffar också att rämnor (*wråkar*) uppstå i isen, och det så långa, att de sträcka sig från strand till strand, och så breda, att man icke kan komma öfver dem. Somliga tillskrifva dem kölden; andra anse att af isen instängd vattenånga på detta sätt bryter sig ut.

När snö faller, blir vattnet liksom frigjort, bryter på ett underbart sätt genom isen, flyter ut genom de öppningar (*windwakar*) det brutit och tränger upp genom snön, som då också tillfryser.

»Drifvornas snö fryser han hop till is,
himmeln, under sitt klara hvalf.»

Vi ha sett att isen på detta sätt blir mindre gedigen och fast och i stället blåsfylld och opålitlig.

Stor olägenhet vållar det vinterstaten, om isen är för tjock, då man ju måste offra dess större arbete på att hugga upp vakar och söka efter linstängerna. Olaus Magnus iakttog på sin tid is som var 6, ja 8 och 10 kvarter tjock och »knappast möjlig att hugga igenom». Jag har också själf sett motsvarande och vet att Olaus kunnat anföra dessa mått ej blott från Bottenhafvet utan också från det sydligare Sverige. Ja, jag kan försäkra, att om isen år 1638 och följande år här var tunnare än så, så var den i stället 1643 mycket tjockare än Olaus angifvit.

Men först riktigt fientlig mot vinterstaten är en alltför riklig mängd snö. När

»vi se hur isen djupt ligger täckt af snö»,
då är detta något som plägar i hög grad skada hela fisket, i synnerhet om snön fallit under blåst och därigenom fördelat sig ojämnt,

så att den på vissa ställen hopat sig i drifvor, under det att andra ställen ligga bara. Dessa drifvor (*Sniödrifvor*) äro synnerligen besvärande såväl för gående som för dragare, men framför allt för vinterfisket.

När sedan solstrålarna och regnskurarna börja angripa statens grundvalar och »den regndigra våren» inbryter, löses isen från stränderna; och liksom isen under hösten är mycket stark längs stränderna men svagare längre ut, så förtäres den däremot om våren först närmast stranden, men ligger längre kvar i sjöns midt. Vår-isen är spröd, höstisen seg. Man undgår lättare att gå ned sig om hösten, då man både kan se och höra när isen vill ge vika, om våren brister den helt oförmodadt, så att man knappast någonsin kan känna sig riktigt säker; se Olaus Magnus bok 20 kap. 21. Till den grad hålfylld är isen, den må nu ha upplösts af solstrålarnas kraft eller underifrån uttunnats af strömmande vatten.

Somliga sjöar bli aldrig isbelagda.

Vinterstaten upplöses sällan trots vårisens svaghet före slutet af mars månad, såsom också Olaus meddelat.

När sålunda isen fått sådan styrka att den kan bära en häst, sammankomma vinterstatens borgare på kallelse af de äldste eller de nya ämbetsmännen. Noten framtages. När kungen sett att alla kommit tillstädes och äro färdiga att gripa sig an med göromålen, utdelar han till alla deras uppgifter för dagen. Dessförinnan håller han dock, liksom härföraren till sina soldater, ett tal till sitt folk, däri han särskildt uppmanar dem att iakttaga den goda ordning som vinterstaten kräfver, så att de icke gå fram med buller och rop, hvarigenom de skrämma fisken och skada hela samhället. Han manar dem också alla, att hvar i sin stad med kraft och omsorg sköta sina uppgifter, så att icke till äfventyrs alla bli hindrade genom en eller annan enskilds missgrepp; och att slutligen så uppföra sig att de icke beslås med trätlystnad, vårdslöshet eller tjufaktighet, antecknas af ordningsmännen och få underkasta sig en vanärande bestraffning. Han utfäster sig att med nit utstaka de vakar som skola huggas, med rättvisa fördela fångsten och med plikttrohet och omsorg leda det hela. Så plägar konungen hänvända sig till deltagarna första

dagen de träffa samman; när de eljest komma samman om morgnarna till sitt arbete, börja de sin dag med bön till Gud. De knäfalla på isen och utbedja sig enstämmigt välsignelse från höjden. Ty ju enklare lantfolket är, desto hängifnare är det i sin gudstjänst och gudsfuktan. All framgång och olycka tillskrifver det den högste.

När man sålunda slutat bönen, skyndar konungen att utstaka vakarna med hjälp af 4, 6 eller 8 af de starkare karlarna, om samhällets storlek tillstädjer det. En del af dessa ställas på vänstra, en annan på högra flygeln. Han uppmanar dem att lägga noga märke till de anvisningar han kommer att ge, och på de ställen han i snön utmärkt med fötterna, eller, där isen är bar, med billen hugga de hål i isen. Han uppmäter med stegning hela varpet och alltefter vattnets beskaffenhet bestämmer han hvar de två större vakarna skola huggas; den ena är den i hvilken noten nedlägges (*Nidsäta*), den andra den ur hvilken den uppdrages med fångsten (*Ören*): den mellan dem liggande isen behöfver ej upphuggas. Den sistnämnda vaken (*örewaak*) lägger han så nära land som möjligt, så att fisken ej skall kunna komma undan. Men faran för att näten skola fastna på stenar, trädstammar eller grund, hindrar honom från att komma för nära stranden, så vidt han ej kan stödja sig på en bepröfvad erfarenhet. De större vakarna äro till formen aflånga eller halfcirkelformiga om 4 till 6 alnars längd; de mindre äro runda. De båda raderna af sistnämnda vakar eller notvarpets utsidor böra vara belägna så långt från hvarandra som noten är lång och afståndet är mellan de utsträckta notarmarnas yttersta punkter. Men afståndet mellan de enskilda mindre vakarna bör var tio eller tolf steg och bestämmas efter stängernas längd. De böra löpa i nästan rak linje till den punkt (*hugget?*), där böjning göres i trubbig vinkel och hvari från stängerna framdragas i så småningom konvergerande rader ända till uppdragningsvaken.

Så snart konungen slutat notvarpets utstakning, återvänder han till sina arbetare för att utdela befallningar och anvisningar samt där så behöfves rätta felaktigheter. Det är mig visst icke obekant att åtskilliga kungar ha för sed att, under det deras män äro upptagna af det mödosamma arbetet med noten, själfva i de närbelägna

byarna förlusta sig med dryckjom, tills tiden kommer för fångstens uppdragande. Härvid tillkalla de stundom gunstbenäget några af vakhuggarna, ty äfven dessa sluta tidigare sitt arbete än de öfriga.

Vakhuggarna arbeta merendels i grupper om tre man vid vardera sidan af varpet; somliga bära isbillen och skyffeln, med den förra upphugga de vakarna, med den senare uppkasta de isbitarna.¹ Alla tre pläga börja arbetet på en gång och täfla om hvem som först skall få gå vidare. Så lämna två, som först blifvit färdiga, en mellanliggande vak att huggas åt den tredje som kommer efter.

De, som fått i uppdrag, vare sig för en dag eller för hela fiske-tiden, att sköta stängerna, med hvilka notlinorna framdragas från vak till vak, köra emellertid ned dessa under isen. Om djupet ej är tillräckligt stort, gör botten motstånd vid deras nedskjutande. Man måste alltså vrida dem tills de flyta fritt, hvarefter man styr dem från vak till vak ända fram till den stora vak, där noten dras upp. Vid dem äro draglinorna fästa. Dessa måste i hvarje vak först uppdragas och sedan åter utsläppas. Linstängerna böra vara något längre än afståndet mellan de olika (mindre) vakarna, ty när eftersta ändan af dem synes i ena vaken, bör främre ändan vara framme i den följande, för att de skola kunna drivas vidare med båtshakarna. Men när de som framföra stängerna (under isen) icke kunna träffa på den följande vaken, ha särskilda personer i uppdrag att med aflånga krokar framdraga dem (*råå krokar*). När isen är genomskinlig, är arbetet härmed lätt, då stängerna i så fall synas i hela sin längd. De karlar, som ha hand om notlinorna, låta dessa löpa ut och uppdraga dem åter i vak efter vak, för att notens ~~amar~~ desto bättre skola följa efter, och de draga dem till dess att den käpp, som är fäst i notarmarnas ytterändar, visar sig i vaken. Så snart de sett den, bege de sig till nästa vak, där nu redan en stor del af notlinorna ligger på isen. Dessa äro nämligen långa, i det att de karlar som draga dem äro 20 à 30. Somliga draga dem med sina bara händer, andra draga i ett slags ok, som de lagt öfver bröstet, de flesta i en gördel bunden vid ett rep, i hvars ända en rund trä-

¹ Såväl orig. som omtrycket ha felaktigt *frustra* för *frusta*.

bit är fäst, hvilken fastgöres i notlinan. Alla dessa karlar förse sina skodon med järnbroddar för att icke halka på isen.

Slutligen släppa de karlar, som ha noten om hand, med biträde af vakhuggarna och dem, som fört noten till fiskeplatsen, denna med omsorg och försiktighet i vattnet. Notens kil nedsänkes sist och först sedan armarna redan utsläppts.

När detta gjorts, skynda samtliga, såväl de som äro i arbete som de som för tillfället äro lediga, till den plats där fångsten skall dragas i dagen.

»Alla vi hit oss bege. Till ett mål alla vi hasta.»

Ingen får gå fram öfver det område som inneslutes af vakarna.

Innan linstängerna nått fram till den plats där de skola uppdragas, böra vakarna för ett nytt notvarp icke blott vara utstakade af konungen utan också upphuggna och iordningställda, för att redskapen, så snart stänger och linor blifvit uppdragna (i första varpet), må på slädar transporteras dit och noten där omedelbart på nytt må kunna dragas till undvikande af tidsförlust.

Så snart notarmarnas ändar synas i den stora vak, där noten skall uppdragas, infinner sig kungen som en sannskyldig treuddsbeväpnad Neptunus och slår vattnet med sin stång (*Forck*), vänd mot sitt folk, som lydaktigt hörsammar hans befallningar. I ändan på hans stång sitter en liten trissa af trä, för att vattnet härigenom må desto häftigare uppröras och fiskarna hindras att undslippa ur noten. Båda notarmarna uppdragas sammanlagda för att ingen fisk skall komma undan. Notförarnas plikt är att i högar sammanlägga de nät, som notdragarna lämna på isen. Så fort det flöte, som är fastgjordt vid kilens mynning, visar sig, skynda än flera till vaken och gripa från alla sidor kilens sidor och uppkasta på isen de fiskar, som kunna ha fångats i noten. Vid strängare frost och då de som ha att uppsamla fisken varit försumliga,

»fiskar ofta vi sett som fjättrats vid isen af kölden,

fastän ur deras kropp lifvet ej än hade flytt».

På detta sätt göras under december och januari månader tre eller fyra notvarp i rad om dagen, under februari och mars fem eller sex.

När dagen lider mot sitt slut och dagsljuset aftar, när notlinorna vederbörligen skjutits upp och noten vare sig upphängts eller nedsänkts under isen för att följande dag vara mjukare och lättare att handha, framtaga skattmästarne de korgar af olika slag i hvilka den fångade fisken tillvaratagits.

Kungen anger en krets inom hvilken fisken utstjälpes i en hög. Från denna tages fisken och fördelas i så många högar som samtliga andelarna i vintersamhället äro. Dessa kunna vara 40 till 50 stycken. Först lägges den största fisken åt sidan och tillfaller utan lottning den, i hvars vatten fisket under dagen bedrifvits. Sedan man därpå delat de större fiskarna i högar, lika många till antalet som andelarna i fisket, framtaga skattmästarna en våg, i all enkelhet förfärdigad af en krok i ena och en tyngd i andra ändan, och väga med denna alla högarna. Med de mindre fiskarna utjämna de vikten, i det de taga från på ett håll och lägga till på ett annat. När alla högarna gjorts lika stora, öfverlämnas åt konungen hans ersättning från den stora gemensamma högen. Den medelstora fisken utdelas därefter åt notdragarna och stångförarna efter förhållandena för tillfället och styresmännens frikostighet. Notdragarna pläga rikligare belönas om de fraktat näten genom djup snö eller öfver oländiga ställen eller ock fört dem från en sjö till en annan: en sådan dag få de sig tillmätt en rikligare, en annan dag en mindre andel. Stångkarlarna få enligt en gammal stadgad sedvana de glatta (icke fjälliga) fiskarna, dock icke utöfver den andel som tillkommer dem. Mycket få sådana fångas men i händelse flera tagas, ingå de i den allmänna delningen. Jag har lagt märke till att finsmakare bland vinterstatens medlemmar begärt, att deras tjänare skulle få fungera som stångkarlar, då fiskar med slemmig hud, som ål, lake (?) och sutare anses mera välsmakande. Slutligen lämnas åt frivilliga arbetare en godtycklig dusör i förhållande till det arbete de under dagen utfört. Om dessa deltagare varit flera och fångsten under dagen liten, får hvar och en en mycket obetydlig andel. Tvärtom få de, när bytet är större och de främmande färre, en rikligare belöning.

Konungen tillkommer att med de äldste hvarje morgon bedöma det arbete, som dessa frivilliga hjälpare erbjuda, och afgöra, huruvida

och i hvilken utsträckning de skola antagas. Stundom mottagas många sådana, stundom afvisas icke få, allteftersom styresmännen anse att vinterstaten är tillräckligt manstark eller i behof af arbetskraft. Om något blir öfver af fångsten, sedan de nämnda andelarna och aflöningarna utgått, betalas därmed samhällets skulder, såsom t. ex. om under de föregående dagarna vare sig någon af ämbetsmännen eller af de lösa arbetarna icke fått hvad dem tillkommer. Om någon mer framstående person kommer tillstädes, får han fisk som gåfva; äfven är det en from sed att af nåd skänka något åt fattiga som ej äro tillstädes eller tiggare som infinna sig vid delningen. Allt detta ombesörja skattmästarna på kungens uppdrag eller styresmännen, som erhållit förtroendet att i dylika mål träffa afgörande. Sedan sålunda den ofvannämnda kretsen, inom hvilken fångsten upplagts och utanför hvilken andelarna placerats, blifvit tömd, få alla befallning att träda tillbaka. Kungen utnämner i den kringstående skaran en person, och icke en och samme mer än en gång, som inträder i kretsen och anställer lottningen — ett omnämnansvärdt exempel på rättvisa. Denne mottar sålunda allas lotter, hvilka naturligtvis äro lika många som andelshögarna. Men när hvarje andelshög består af två delar och somliga ha en enda, andra åter tre eller fyra sådana delar, kan man få se två personer framlämna blott en lott eller en enda person som är rik eller af förnämt stånd två. Oftast framlämnas vantar och hattar som lottmärken. Dessa kastar lottningsförrättaren utan åtskillnad och utan att se på dem i ett kärl. Därefter upptar han lott efter lott, kastar dem på hög efter hög. Hvar och en skyndar sig att taga sin andel. När två deltagare fått en hög, som skall delas i tu, göra de först två sinsemellan lika högar; därefter griper den ene en liten fisk i stjärten och frågar den andre, vilkendera högen han vill ha, den som kommer att ligga åt fiskens hufvud eller åt hans stjärt. Så kastar han fisken i luften och det sätt hvarpå fisken faller afgör saken.

Sedan alla andelarna nedlagts i korgar, ropar konungen: »det är öfligt och tillbörligt att man omedelbart tackar Gud för sådana gåfvor». Han blottar sitt hufvud och böjer först af alla knä för att uppsända en bön. Så göra också efter hans exempel alla. Vi känna

en person som dömdes att tre gånger neddoppas i vatten, därför att han ej böjt det ena knät. Ordningmännen (*Saakörs Fogder*) äro i regeln två, en vid vardera notarmen; det är deras uppgift att anteckna dylika försyndelser, åtala de skyldiga, draga dem inför rätta och tillse att den dom de få går i verkställighet. Stöld anses som ett synnerligen skamligt och straffvärdt brott. Den som därom öfverbevisas har intet hopp att undslippa att bli nedkastad under isen. Landtfolket är nämligen fullt och fast öfvertygad om, att fisken försvinner, om en stöld lämnas ostraffad. Så säger Hesiodus:

»Ofta har händt att för en mans brott hela folket fått böta».

Inför rätta dras äfven svärjare, bråkmakare, liknöjda och själfvåldiga, och alltefter brottens beskaffenhet äro olika straff fastställda. Frånvaro under en dag straffas på somliga håll med en liten penningbot, på andra håll får den frånvarande böta en kaka bröd. Det lämpligaste straffet för denna förseelse anser jag dem ha funnit, som låta deras andelar, som hela dagen äro frånvarande, fördelas på de öfriga. Dock medgifves hvarje samhällsmedlem, som därom anhåller, en dags urlöf. Penningböterna förvaras af ordningmännen.

Nu bör jag redogöra för, hvilka de olika utlottade andelarna äro. En tillkommer vattenägaren eller fiskeägaren, äfven om han hvarken bidragit till noten eller med arbete. En annan dem som anskaffat notkilen. En tredje dem som tillhandahåller draglinorna. I fjärde rummet komma alla deras andelar som skaffat någon del af näten. I femte rummet köpta andelar, hvilka tillkomma på det sätt, att personer, som hvarken ha fiskevatten, nät eller prestera arbete, mot en erlagd penningsumma få en andel. I sjätte rummet arbetarandelar, hvilka tillkomma dem, som hvarken ha andel i nät eller fiske men prestera arbete. I sista rummet kommer en andel åt socknens kyrkoherde, hvilken andel liksom utgör en del af tionden. För alla dessas rättigheter skola vi lämna en särskild redogörelse, sedan vi meddelat hvad som för hvar dag göres under fisket.

När fördelningen af fångsten och tacksägelsen är slut, förhandlar konungen om vissa samhälleliga angelägenheter med samtliga medlemmar, om andra med några af styresmännen särskildt. Man öfverlägger om, hvart noten följande dag bör föras, om den bör upp-

hängas eller nedpackas. Med ett ord: dylika samhällliga frågor behandlas. Slutligen tillkännagifves af konungen, hvilka som följande dag skola frakta noten, hvilka som skola hugga och hvilka som skola rensa vakar. Om någon af tjänstemännen har laga förfall, sättes annan lämplig man i hans ställe.

Sedan detta skett och man hälsat kungen, skingras alla hastigt åt olika håll. Kanske infinna sig några kråkor för att genomsöka de rester af småfisk och rom som lämnats kvar. Häraf kommer ordspråket: »Alla skynda bort, blott kråkan sitter kvar.» (*Alla Foglar flyga bort, än sitter Kråkan kvar.*)

Jag tror att redan mer än tillräckligt sagts om den ordning och de bestämmelser, som i vinterstaten iakttagas. Äfven har angifvits af hvad natur detta samhälle är: konungen har visserligen städse stort inflytande, såsom ju är nödvändigt, men den högsta makten tillkommer medlemmarna i gemen. Och ingen olikhet i rättigheter lägger hinder i vägen härför, ty jag känner ingen som, därför att han har rätt till stranden, notkilen, notlinorna och största fisken, gör anspråk på mer än fem andelar: så fria äro medlemmarna. Man behöfver ej frukta att de mäktigare skola sammansvärja sig, ty om menige man förlora friheten går samhället själf under.

Här synes också i ett sammanhang böra upprepas hvilka rättigheter vi ofvan sagt tillkomma konungen, för att man med en blick må kunna se, att en sådan ordning för samhället som denna är särdeles ändamålsenlig. Konung är han sålunda till namnet, men till gagnet är han ledare. Han är ordförande i domstolen, då det gäller frågor om vattenrätt, största fisken, andelarna eller annat dylikt af mindre vikt, och han har härvid en röst liksom öfriga bisittare. Han leder de öfverläggningar som för samhällets bästa hålles med styresmännen, märk väl i ett fritt samhälle. Han antar frivilliga arbetare men äfven detta efter att ha inhämtat styresmännens mening. Han utstakar vakarna, för befålet under fisket öfver samtliga arbetare och bestraffar stundom omedelbart öfverträdelser. Han inleder liksom med en öfversteprästs rätt morgon- och aftonbönen. Han lämnar ordningsmännen sitt stöd vid böters indrivande och brotts bestraffning. Han leder fångstens delning och utlottning och på-

bjuder notens iordningställande och reparation. Han sammankallar ämbetsmännen och bestämmer fiskedagar, detta dock först efter godkännande och med bifall af hela folket. Han åtnjuter af alla, såsom tillbörligt är, stor heder, och intet af vikt företages i hans frånvaro. Men när isen smälter, är det för året slut med samhället och kungavärdigheten.

Det återstår att, som jag lofvat, redogöra för de tvister, som i vår vinterstat pläga uppstå om rätt till vattnet eller fisket, då enskilda medlemmar göra hvar för sig anspråk därpå. Ty då genom vinterfisket betydande fördelar tillskyndas dem som äga större sträckor af sjöarna, så uppstå ofta tvister om dessa vattenområden; och detta i trots af att enligt min mening Sveriges lag innehåller utförligare stadgar om dessa saker än något annat folks. Så bestämmer Bygningabalken flock 26: »alla gårdar skola vara utmärkta med särskilda råmärken»; *ibid.*: »om å flyter mellan gårdar går gränsen dem emellan i denna, därest inga andra råmärken finnas». Samma bestämmelse återfinnes i nämnda balk flock 27: »om råstenar eller hägnader saknas, går gränsen mellan gårdar midt i å eller midt i sund». I öfverensstämmelse med dessa föreskrifter söker hvar och en att afgränsa sina ägor från grannens. När detta befinnes af ett eller annat skäl ej vara gjordt, underkastas frågan häradsrättens dom. Ty råstenar och gärdesgårdar kunna genom störtande skog förbrännas eller nedrifvas, eller ock döljas af kullfallna träd. I så fall pläga parterna åberopa häfd. Så är i Landslagen, Jordabalken flock 1 angående de fem olika sätten att förvärfva egendom bestämdt genom följande ord: »det som på laga sätt är förvärfvadt, det är ock rätteligen förvärfvadt. Men det som är på olagligt sätt förvärfvadt, det får ej anses rätteligen förvärfvadt förr än urminnes häfd (*Vrminnis Häffdh*) kommer till». Sådan må ingen draga i tvifvelsmål (*quälia böör*) på grund af bestämmelsen i romerska rätten Institut. II, 6: »Misstag på grund af ogrundade rättsanspråk skapa ingen häfd»; och darsammastädes: »Om någon utan berättigande sätter sig i besittning af en plats som står öde på grund af ägarens frånvaro eller vårdslöshet eller emedan ägaren dragit bort utan att efterträdare kommit i hans ställe, så besitter han den själf i ond tro».

Utom häfd iakttar man också åkrarnas storlek för att afgöra hur stort område någon äger; se Jordeb. fl. 27. Så ock Grotius i *De iure belli ac pacis*: »en i mått uttryckt åker är i detta fall lika god som en hägnad». — Sålunda tillstädjes ingen att fiska inom en annans område; detta är förbjudet i Byggningsab. fl. 25: »Om någon fiskar i annans fiskevatten med nät vare sig under eller utom fiskens lektid, må vattenägaren till ersättning taga vare sig hans kläder, hans nät eller hvad han nu tagit, då han öfverraskade honom. Den brottslige får böta 3 marker, emedan han utan tillstånd fiskat i annans vatten.» Så ock Institut. II, 1: »Flodbädden tillhör dem som äga marken vid stranden.» Ty äfven om floden är allmän egendom, kan dock fiskerätten i en del af floden tagas i besittning af en enskild. Härmed öfverensstämmer vår lag, Landslagen Jordeb. fl. 26: »Om två gårdar ligga längs en sjö, må hvarje gård äga hälften af sjön. Ligger ö midt i sjön, må hvardera gården äga hälften, men om ön ligger närmare endera stranden, må ön tillhöra den som äger vattnet.» Och därsammastädes: »Om en gård ligger vid ändan af en sjö, må dess ägare göra anspråk på sådan del i sjön, som står i förhållande till hans gårds storlek.» Och i samma balk fl. 25: »Om två parter tvista om det gemensamma fisket, därvid den ena klagar att han äger mera vatten men får mindre fisk och yrkar på skifte: 'Jag vill veta hvilken del mig rätteligen tillkommer i strand och i fiske', då bör man tillmötesgå hans begäran: men han bör framställa sitt kraf till grannarna, till socknemännen och vid tinget.» Hit hör också hvad som i anförda balk fl. 34 läses: »Ingen må leda en annans vatten eller fiske från dess gamla plats eller vålla det skada», och fl. 25: »Den som skadar någons nät, må böta tre marker. Men den som sönderskär dem så att de sedan ej kunna användas, han må betala skadan och dessutom 40 markers böter». Många bestämmelser träffas i olika balkar af Sveriges lag, hvilka afse fisket, men jag förbigår dem, då de synas mig lämpligare kunna behandlas i annat sammanhang.

Det må vara nog att i korthet ha visat, att vårt samhälle icke saknar stödet af goda lagar. Tack vare dessa uppstår det på nytt hvarje år på hösten och kommer att bestå så länge fisk, is och människor finnas.»

Det är nog icke en slump att det just är i Södermanland det fiske med vinternot försiggår som ofvan skildrats. Detta beror säkerligen icke endast på att Södermanland ägde en son med Gustaf Rosenhanes intressen och förmåga. Vinternotfisket synes redan långt upp i medeltiden ha bedrifvits i stort just i detta landskap, och af våra fornsvenska landskapslagar är det Södermannalagen ensam som omnämner det och ger bestämmelser som röra detta fiske. I Sdm. L. Byggnbalk. fl. 20 heter det bl. a.: »Draga män vinternot i annans fiskevatten och tagas å bar gärning, böte hela notlaget tre marker. Varda de ej gripna på bar gärning, må de värja sig med tolf mans ed. Åberopa de löfte eller arrende, må de vara saklöse. — — — § 1 Rider någon ner sig i notvak, vare sig i den vak där noten drages upp eller i den där den släppes ned, går man eller häst förlorad och vaken är utmärkt (med ruska), vare saken ogild, men är vaken ej ruskad, må i bot för mannen betalas sju marker, för passgångare tolf öre, för springare en mark, för sto sex öre. — — — § 2 Nu vilja män, som själfva äro fiskevattnesägare, iordningställa en not (och bilda ett notlag), men andra af ägarna till fiskevattnet vilja icke. Ha dessa på lagenligt sätt inför socknemännen uppmanats att deltaga, då ha de som vilja bilda notlag bevisningsrätt och kunna saklöst taga andra med i notlaget, därest fiskevattnet är oskiftadt. Vill en skifta och en annan icke, då hafve den vitsord som vill skifta. Den som bildar notlag utan att på laga sätt underrätta öfriga vattenrättsägare, han böte tre marker till treskifte. Sedan noten sammansatts med bifall af vattenrättsägarna själfva, då skall den som söndersliter den (genom att bryta sig ut ur laget och taga sin del af redskapen) böta tre marker.»

Det framgår tydligt, att vinternotfisket i Södermanland var organiseradt som storfiske redan i början på 1300-talet. Fiskevattnesägare vid en sjö sammanslöto sig till ett lag för att på detta sätt kunna åstadkomma en not, tillräckligt stor för fiskets framgångsrika bedrifvande, och erhålla tillräckligt med folk för arbetet med noten. Endast i händelse att någon eller några af vattenrättsägarna vägra deltaga, ha de öfriga rätt att i laget medtaga äfven utanför stående. Sistnämnda bestämmelse har tydligen till syfte att förebygga att

genom enskildas tredska fiskrikedomen skulle bli utan gagn för befolkningen.

Emellertid ha vi bevis för att vinternotfisket under medeltiden idkades äfven annorstädes än i Södermanland. Rosenhane hänvisar, såsom vi ofvan sett, till Olaus Magnus, och hos honom finna vi (b. 20, kap. 16), att detta fiske på hans tid bedrefs icke blott i Mälaren utan också i Vänern och Vättern. Då Olaus Magnus' skildring i det anförda kapitlet äfven i andra afseenden är af intresse för oss i detta sammanhang, vill jag här anföra hans egna ord. Bok 20 kap. 16 har till öfverskrift »Om fiske som idkas af beridna fiskare». »Då fisken förekommer i mycket stora mängder, användes hvarje år från november till slutet af mars denna fiskemetod på isen af stora insjöar med färskvatten såväl som af vikar af saltsjön. Isen kan vara hård och tät, höljd med snö, genomskinlig, glansk eller full af sprickor genom kylan: naturen må ha danat den hur som helst, nordborna sakna aldrig vare sig uppfinningsförmåga eller håg när det gäller att troget befordra allmänt väl. Med samma lugn möta de för sådant ändamål köld och hetta. — För att kunna beträda isen fäster man triangelformiga järnbroddar på träbeslagna för hvardera foten afpassade skor och låter järnbroddarna vara vända mot isen. På detta sätt får man säkert fotfäste i isen och rör sig obehindradt på den, alldeles som på fasta marken. Äfven utan broddar kunna fiskarna röra sig på isen, utan risk att falla, genom att taga af sig i strumplästerna. Är man däremot klädd i smorlädersstöflar, kunna fötterna i kylan icke få fäste på isen, emedan de hårdnade sulorna ligga omedelbart mot den hala isen. Särskildt hal är isen om ett tunt snötäcke en eller en half natt gammalt täcker isen: detta vållar ofta att man plötsligt helt oförmodadt faller omkull. Är snön däremot djup eller fast, ger den foten säkrare fäste, både när man går och när man springer.

När man sålunda vill fiska under isen, hugger man två stora vakar af 8 till 10 fots bredd och på 150 till 200 fots afstånd från hvarandra. Mellan dessa huggas 30 eller 40 mindre vakar på 30 fots afstånd sinsemellan, $1\frac{1}{2}$ fot breda och ordnade i två rader. Därpå släpper man ned dragtågen i den första stora vaken och för

dem under isen med långa stänger från vak till vak, tills de komma fram till den andra stora vaken. Här lämnas ändarna af notlinorna åt ryttare för att dessa skola dra upp dem. Och ryttarna få i uppdrag att desto hastigare drifva på hästarna, ju närmare de se näten komma mot upptagningsvaken, för att icke fiskarna och framför allt gäddorna, då de känna sig fångna, skola i ett våldsamt anfall spränga näten och undkomma.

På detta sätt uppdragas ofta — en vacker syn — fiskar af olika slag i sådan myckenhet, att bytet delas ej med våg, som i detta fall icke användes, utan helt enkelt med de mått som arbetsvagnar och stora kar erbjudas (kap. 17). Det är mångahanda skäl till att man använder detta mödosamma fiskesätt. Först och främst fiskens lektid: det är nämligen så att flera fiskarter lägga sin rom i kallaste vintern och de ha härvid andra fiskar i följe icke därför att de äro med dem förbundna genom några naturliga vänskapsband utan därför att dessa fiskar fika efter tillfälle att uppsluka den lagda rommen. Allmänhetens bästa kräfver äfven att förråd uppläggas af fisken, som förekommer i så riklig mängd; äfven fiskens natur kräfver, att fiske på vintern bedrifves, i det att all fisk som finnes i en flod eller sjö snart skulle dö, om icke den finge hål att andas genom i de vakar som för fisket upphuggas.

Långlagda fiskar bli egendomligt nog feta under nordlig vind, breda fiskar åter under sunnanväder.

Det är icke blott i en enda sjö utan nästan i alla som detta isfiske eller ett liknande bedrifves under vintertiden. Särskildt idkas det i större sötvattenssjöar som Mälaren, Vänern och Vättern. Och dessa ange genom vissa naturföreteelser den tid då man icke mer kan med trygghet bedrifva fisket i dem. Framför de andra visar Vättern människorna sin natur, för att de icke skola utsätta sig för allvarliga faror. Vid tiden för islossningen börjar den under våldsamt dån att uppsända bubblor och häftigt uppröras; isen brytes i små stycken med stor våldsamhet, eller också uppstå öfverallt i isen rännor, hvilka inom kort bli mycket breda. Äfven om isen vid dylika tillfällen är 6 å 7 kvarter tjock, brytes den likväl i flera delar under medverkan af stormen som ofvanifrån angriper den.

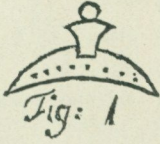
Många människor till fots och till häst, som befunnit sig på isen och varit okunniga om dessa naturföreteelser eller försummat att genom en snabb flykt rädda lifvet, ha gått under. — — —»

Vinternotfisket har sålunda ärevärdiga traditioner: vi kunna följa det långt upp i medeltiden. På 1600-talet var det ännu, såsom af *Respublica glacialis* framgår, tydligen mycket gifvande och af stor betydelse för befolkningen. Emellertid kom en tid då fiskerikedomen började aftaga och man just anklagade isnoten för detta förhållande. Kilen var ofta så finmaskig att icke ens norsken slapp igenom. Dessutom kunde det vid detta fiske inträffa, att man förstörde stambeståndet af en fiskart för många år framåt. Vissa fiskarter, som braxen, söka sig under vintern samman och stå på sjöbotten i väldiga stim. Icke sällan kan ett sådant stim innehålla så godt som all fisk af arten i en viss sjö. Detta är förklaringen till de väldiga fångster på 1,000, ja flera tusen kilo som då och då omtalas i tidningarna under vintern. Också säger redan J. G. Gyllenborg i Kort afhandling om Insjö-fisket i Svea riket Stockholm 1770 s. 12 om vinternoten: »Denna slags not är den [högst] skadeligaste för våra sjöar i mitt tycke.» Han påyrkar, att »hvar förnuftig hushållare, som tänker på framtiden, täckes aflägga en så skadelig fiskebragd eller åtminstone at den giöres grof och ej nyttjas uti Martii och Aprill månader, då fisken skrämes och fiskelekarna til hvar hushållares skada fördärfwas för det året.»

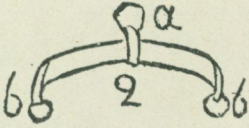
Gyllenborgs anförda arbete går på grund af förf:s åsikt om vinternotfiskets skadlighet icke in på någon närmare beskrifning af redskapen eller sättet för fiskets bedrivande. Emellertid lämna de teckningar som åtfölja arbetet flera värdefulla upplysningar om de enskilda delarna af redskapen. Teckningarna med tillhörande beskrifning meddelas här, då arbetet är svårtillgängligt.

En noggrann beskrifning af såväl redskapen som sättet för fiskets bedrivande ger oss däremot den nästan samtida S. T. S[chultze]. Den Swenske Fiskaren Sthm 1778 s. 138: »Winter-not angående, så bör hon bestå af 100 famnar, 50 på hvar arm, eller ock kortare efter behag och fiske-watnets widd; hon bör wara wäl bodd med

Fig. 3. Bilder ur Gyllenborgs Afhandling om Insjöfisket.

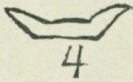
Tab. 1. Fig. 1 Kilbrädet.

› › 2 Rack. Uti öglan *a* fästes tögarna, uti *b* sjelfwa notarmarna.

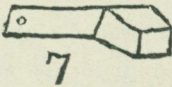
› › 3 Är et ätta gjordt af järn, som sättes uti hugget til sänke.

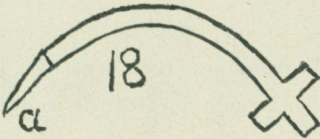
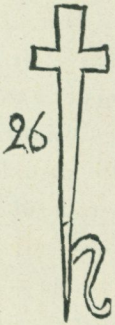
› › 4 Et sänke af järn; sådane böra brukas til not och nät, så at noten och näten följa bottnen dess bättre.

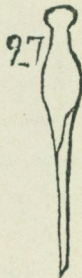
› › 5 Är et flöte som brukas til notar.

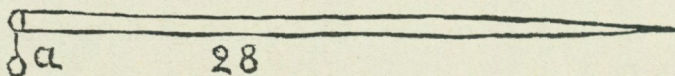
› › 7 Är en klump af träd, som brukas wid ändan af kilen.

Tab. 1. Fig. 18 En wintern[o]ts krok beslagen med jern wid ändan *a*.

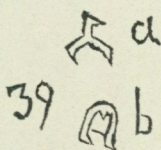
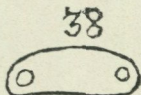
› › 26 En tiufwa brukas wid winternotdragning.

› › 27 En Is-bill.

Tab. 1. Fig. 28 En winternots stång, 20 a 25 alnar lång.

Tab. 1. Fig. 39 Not-trampor, af järn, *a* en trekant med 3:ne hwassa bråddar, men rätteligen bör han göras, nästan som en hästsko eller som *b* utwisar med 3 bråddar, då är lättare at stå på dem i halken, och äfwen at binda fast wid skonen, desse brukas när som winternot dras.

Tab. 2. Fig. 38 Wisar et not flöte, som brukas på kilen wid hugget.

flöten och sänken, samt hafwa en kil om 5 famnar. Notens diuphet bör inrättas efter siöns eller fiske-watne[t]s diup til 2, 3, 4, eller flera famnar, i synnerhet wid det så kallade hugget eller kilen. Dernäst hörer til Winter-noten Drag-tögor 40 famnar och 20 famnar Råfälling, hwilka tögor böra vara utmärkte med wissa märken, på det at Noten under isen må gå jemt uti siön. Notråen eller stängerne, som föras emellan wakarna, äro merendels 20 å 24 steg, ordinairt som en karl går och kan utstiga; uppå hwilka stänger bör vara et hol wid hop-skarfningen, uti hwilket man sätter Råtiugan, och i hörn-wakarna wänder stängen, at hon icke slår sig på sida, med underhielpande af Rå-kroken uti wändandet. Rå-krokarne böra vara wäl krokuge och wide, at man kan taga wäl omkring under isen, der stängen eller Råen icke just skulle träffa Note-wakarna; Rå-tiugan ock proportionerad efter Råen, at man kan beqwämligen föra stängen undan dragarna. De, som föra Råen, kallas Rå-karlar; efter dem följa Repare, som handtera Råfällingarna; dernäst sielfwe Dragarne, som med krampor, när isen är hal, och knäpper, drag-selar eller ok, at draga Noten med, måste vara försedde. Noten gifs neder ute på stora öppna siön i nederlåts-wakarna, och uptages i örings-wakarna; börandes Rå-karlarne, när Noten ankommer, sammanhålla med Rå-tiugorna Note-tälnarne wid botnen, at fisken icke löper derunder bort. Midt för örings-waken, bakefter Rå-karlarne, pulsas och stötes med en puls, at fisken så mycket bättre må drifwas åt kilen. Til detta Winter-nots werk höra ock 6 eller 8 stycken Is-billar, hwilka

Sporr-karlarne eller wäckarne bruka, at wäcka wakarne med. En Not-slåde bör man hafwa, at lägga Noten uppå, som köres med en häst ifrån det ena til det andra warpet; äfwen en stor så eller kar at släppa fisken uti, om man wil hafwa honom lefwande, at förwara i Sump eller dam. Det bör ock observeras, at man låter noga bort-hugga alla is-taggar, i synnerhet uti örings-wakarne, at Noten icke sönderrifwes i updragandet; äfwen om isen är ojemn och knagglig inunder, som plägar hända af storm, då isen lägger sig om hösten, hwaraf Noten hindras, och ofta stadnar i dragningen, så bör man risa Öfwer-tälnen, som håller Noten ifrån isen. Äfwen risas neder-tälnen, om noten skär för hårdt i botn.

Man kan icke undgå, at här påminna om de stora och diupa winter-notar, at de icke äro alltid de bästa, fast om de besluta mycken fisk; emedan de, då fisken om wintren sätter sig tilsammans på et ställe, kunna utöda en siö, helst om det är en liten insiö, at man sedan på många år intet lif mera får, som förfarenheten nog wisar; derföre måste man se sig wäl före i detta mål, om siön är så belägen, at han af sådan drägt tager skada eller ej. Så äro ock fina Notar förderfwelige, som updraga en myckenhet små och omogen fisk af allehanda slag, som borde besparas, at få tillwäxa för mångfallig större nytta skul.»

Isnotens skadlighet har under 1800-talet blifwit allmänt erkänd öfver hela vårt land. För insjöfisket är den i många län, såväl i norra som mellersta och södra delarna af landet, helt och hållet förbjuden i gällande fiskeri-stadga. Så i Jämtlands, Gäfleborgs, Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Jönköpings, Kalmar och Kronobergs län. I andra trakter är dess bruk inom insjöfisket starkt begränsadt af stadgan: så i Kopparbergs, Örebro och Älfsborgs län.

I saltsjön är den ännu tillåten. Ett kort omnämmande af winter-notens nutida bruk för strömmingsfiske i Stockholms skärgård ger Axel Sjöberg i sitt planschverk Bland kobbar och skär s. 74.

Terminologi.

Till slut några termer från vinternotfisket, hämtade ur Republica glacialis (R. g.), Gyllenberg Kort Afhandling om Insjö-Fisket i Swea Riket (Insjöf.) och S. T. S[chultze] Den Swenske Fiskaren (Dsf.).

Förck »fustis quo aqua pulsatur» R. g. p. 33. Nsv. dial. (Finl., Sdml) *fork* »ett redskap bestående af en smal stång med ett trissformigt stycke i gröfre ändan, hvarmed man stöter i vattnet för att skrämma fisk att gå på nät och i not; högaffel, stör, pryl», Rietz Svenskt dialektlexicon.

Fig. 4. Notdragning på is.

Efter Axel Sjöberg, Bland kobbar och skär. Stockholm 1900.

hugge »bacillus incurvus quo præmunitur brachium verriculi» R. g. p. 16. Denna träribba, som skyddar yttersta kanten af notarmen och i hvilken tögen är fäst kallas af Gyllenborg Insjöf. Förklaring öfver tabellerna för *rack*; S[chultze] talar s. 137 om *rackslingan* i motsats till *huggslingan*, som sitter i notens midt där kilen anbringas.

huggen (eller *hugget*: Uppsala Universitetsbiblioteks båda exemplar äro otydliga) synas vara de punkter, där de båda förut parallella linjerna af småvakor börja att i trubbiga vinklar mot sin hittillsvarande riktning konvergera mot den vak där noten dras upp R. g. p. 28. Eljest kallas den öppning i notens midt, mellan båda armarna, där kilen infogas för *hugg*, se Dsf s. 138 och v. Wright, Skandin. fiskar, Bih s. 12. Jfr också I. Arwidsson Strömmingsfiske s. 48: *huggbalkar* »de afdelningar af noten som sitta närmast kilen».

kül(en) (fel för *kijlen*) »fundus verriculi» R. g. p. 15 = *notkil* »den del af en not, dit fisken drifves och där den fångas».

Låtter »retium partes». Af dessa »nätdelar» gå 10, 15 eller 20 på hvar notarm. R. g. p. 15. På hvarje *låt* gå två *slingor*, s. d. o.

Nidsäta »foramen in quo submergitur verriculum» R. g. p. 27 = *nederlåtsvak* Dsf s. 139; på Pitemål *nedärlêto* f. Uppsala lands-

målsark. enl. meddelande af lic. H. Geijer och fsv. *nipersætia* f. »den vak där noten släpps i sjön» Sdml. Bygnb. 20.

Nootläge »societas piscatoria» R. g. p. 9. Jfr fsv. *notlagh*, *notalagh* n. »Sällskap af personer som draga not» Sdml. Bygnb. 20 pr., 2.

Repare »(karlar) som handtera råfällingarna» Dsf 139.

Råfälling: »Dernäst hörer til Winter-noten Drag-tögor 40 famnar och 20 famnar *Råfälling*» Dsf 139. Råf. heter på Harön enl. intendent Keyland (jfr nedan s. 223 not 2!) *råfälling* och betecknar den finare, närmast rån sittande lindelen.

råår »stänger hvarmed draglinorna föras från vak till vak» R. g. p. 17 = *not-rå* Dsf s. 138. Nsv. dial. *rå* f. »stång; stång till notdrägt» Rietz. Jfr Gyllenberg Insjöf. Tab. 1, Fig 28.

råkarlar »peticarii» R. g. p. 11 = *Råkarlar* Dsf s. 139; »de arbetare som ha att föra rårna från vak till vak».

rå-krook »bidens perticis indagandis» R. g. p. 17 = *Rå-krok* »en krokig stång hvarmed man uppsöker rån, om denna icke då den föres från vak till vak får rätt riktning och kommer fram i den vak, dit den riktats» Dsf s. 139. Afbildning Insjöf. Tab 1, Fig 18.

Råtingan »ett redskap (båtshake) hvarmed man för fram rårna under isen» Dsf. s. 138. Afbildn. Gyllenberg a. a. Tab 1, Fig 26.

SaakörsFogder »censores» = ordningsmän vid fisket R. g. p. 41.

Skjifva »tabella quæ sustinet orificium fundi» R. g. p. 16. Ett flöte som håller kilen öppen.

Slingor »sectiones partis retium» R. g. p. 15. Hvarje *lått* (se d. o.!) består af 2 slingor.

Stöpijs tunnare is som lägger sig öfver vattensamlingar på äldre is, ur hvilka vattnet sedan rinner bort R. g. pag. 21.

Trampor »ferrum calceis subligatum» R. g. p. 20 = *nottrampor* Gyllenberg a. a. Förklaring till Tab 1. Afbild. ibid. Tab. 1, Fig 39. I Dsf s. 138 talas om *krampor* »när isen är hal», hvilket väl är tryckfel för *trampor*.

Töögh »majores funes e tiliæ libris vel e contortis ramusculis betulæ constantes» R. g. p. 17 = *Drag-tögor* Dsf s. 138, där *tögor* väl är fel för *tögar* eller skrifning för *töger*: Axel Sjöberg, Bland kobbar o. skär s. 75, har *töger*. Jfr nsv. dial. *tög* f. »vidja»; »notrep, groft rep till fisknot» Norrl., Sdml, Ög. = fvn. *taug* f. »tåg, rep».

windvakar »excavata foramina»; se närmare R. g. p. 22.

vråkar »fracturæ glaciei» R. g. p. 21. Jfr nsv. dial. *vråk* f. »en af tryckning utvräkt knöl eller svank på husväggar; då bräder eller möbler med jämna och släta ytor blifva fuktiga, så sväller träet och slår sig (vråker sej)» Söderml. enl. Rietz; *vråk* på isen är enl. Dalin Svensk ordbok just »en sträcka af isen på sjön, där den vräkt upp sig som en hög våg eller sänkt sig i vinkel (*sänkvråk*)». Äfven förekommer formen *råk*, som kan vid vår östersjökust, där bortfall af *w-* före *-r-* förekommit liksom i gutniskan, ha uppstått ur *vråk*, jfr östsv. dial. *råkog* »som har isråkar» Vendell Ordbok öfver de östsvenska dialekterna; det kan dock vara ett annat ord nsv. dial. *råk* f. »fåra, bena i hufvudet, strömfåra, skåra» = fvn. *råk* f. »strimma» etc.

örewaak »foramen extractionis» R. g. p. 27 = den vak där noten med fångsten dras upp på isen. I Dsf s. 139 f. kallas denna *öringsvåken* och Axel Sjöberg a. a. s. 75 talar om *örningen* »den vak invid land där notarmarna dras ihop och upp på isen»; jfr Keyland nedan s. 236 not 1. Samma vak kallas i Södermannalagen Bygn.-balken 20 *vpdrät* »eg. uppdragningen, uppdragningsvaken». Troligen är *ören* »ds.» R. g. p. 27 en ellipsis, en kortform af *örevak(en)*. — I Götalandsdialekter finns ett verb *örja* »strypa; draga tillsammans noten då man fiskar». Det anföres af Rietz från Ög., Vg. och Blek.: jfr Keyland nedan s. 240. I bet. »strypa» förekommer det i S. Möre (Linder) och i Tjust (Uppsala landsmålsarkiv); däraf i S. Möre *örj-snara* »ett slags ränsnara», *örjsimm* »snöre att sammandraga vargnät med» (Uppsala landsmålsarkiv). I Sveadialekter har verbet formen *öra* »dragta tillsammans noten»; så i Nora bergslag enl. Rietz och »uplandice» enl. Hof Dialectus Vestrogothica. I fsv. hade verbet formen **yrghia* imperf. **yr(gh)þe*; infinitivformen ligger till grund för götaformen *örja* och på grundval af imperfektformen **yr(gh)þe*, yngre fornsv. **ördhe*, har bildats sveamålens *öra*, jfr y. fsv. *föra fördhe*. Af verbet *öra* bildas regelrätt sammansättningen *örewaak* eg. »hopdragningsvak, den vak där notarmarna dragas tillsammans»; senare *örings-*, *örnings-vak*, jfr *föring*, *förning*. På Pitemål heter »ören» *jölp* f. Uppsala landsmålsark. enl. meddelande af lic. H. Geijer.

Uppsala i juli 1914.